

بررسی نقش مایه های جانوری و گیاهی بر سکه های پادشاهان نخستین ساسانی (از اردشیر اول تا هرمز دوم)

آزاده حیدرپور*

کتایون فکری پور**

چکیده

نقش مایه های حک شده بر سکه های ساسانی حاوی مضامینی اند که بیانگر فرهنگ، هنر و باورهای رایج در آن دوره است. این نقش مایه ها گاه نمادهایی از ایزدان باستانی ایران، گاه نیز تجسمی از باورهای اساطیری-دینی و هنری آن دوره اند که به دنبال یک رخداد سیاسی، به صورت کاملاً نمادین، بر تاج های پادشاهان ساسانی ظاهر شده اند. هدف از این پژوهش بررسی نقوش جانوری و گیاهی بر سکه های نخستین پادشاهان ساسانی و مطالعه و تفسیر نمادین این نقوش است. برخی از پرسش های مرتبط با این پژوهش به شرح ذیل است: تصویرپردازی های نمادین گیاهی و حیوانی در این سکه ها چه جایگاهی در باورهای دینی این دوره داشته اند و ارتباط نمادین این نقوش با ایزدان باستانی چه چیزی بوده است؟ با بررسی این نقوش می توان نتیجه گرفت که تحولاتی که در تصویرپردازی سکه های ساسانی به وجود آمده اند ناشی از رویدادهای سیاسی-تاریخی آن دوره اند. تصویرپردازی های حیوانی نیز که در واقع مظاهری از ایزدان زردشتی چون ورثرغنه، آناهیتا و ... را به نمایش می گذاشتند، از زمان بهرام دوم به بعد بر تاج های شاهان ساسانی

* استادیار پژوهشی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران (نویسنده مسئول). a.heidarpour@richt.ir

** دانشیار پژوهشی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران. k.fekripour@richt.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۶/۲۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۹/۷

نمایان و به یکی از خط‌مشی‌های اصلی هنر ساسانی تبدیل شدند. این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی و بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای و مشاهده‌ای انجام شده است.

کلیدواژه‌ها: ساسانیان، سکه، نقش‌مایه، جانوران، گیاهان

مقدمه

دوره ساسانی یکی از مهمترین دوره‌ها در تاریخ هنر ایران است. همه نمونه‌های هنر ساسانی در تصویرها، نقش‌برجسته‌ها، ظروف و سکه‌های آن دوره منعکس شده‌اند. بخشی از این نمودارهای هنری شامل نقوش حیوانی و گیاهی‌اند که بر تاج‌های پادشاهان ساسانی ظاهر شده‌اند و اغلب یا تجسم‌های مختلفی از ایزدان باستانی‌اند و یا بازتابی از یک باور و اسطوره کهن که به دنبال یک رویداد تاریخی، اجتماعی و سیاسی بر تاج پادشاه ساسانی ظاهر شده است.

ساسانیان باورهای اساطیری و همچنین جهان‌بینی خود را به شیوه‌ای هنری و نمادین بر روی سکه‌های خود که برای آنان علاوه بر کارکردی اقتصادی، کاربردی تبلیغاتی نیز داشت به نمایش می‌گذاشتند. در هنر سکه‌زنی دوره ساسانی، باورهای مذهبی چنان به عینیت مجسم شده‌اند که بی‌شک پژوهش هنر این دوره در نهایت به تصویرشناسی مذهبی آن ختم می‌شود.

پرسش‌های این پژوهش به شرح ذیل است: نخست آن که نقش‌مایه‌های حیوانی و گیاهی که به شیوه‌ای نمادین بر روی سکه‌های ساسانی نقش شده‌اند از چه زمانی رواج یافته‌اند؟ هر یک از این نقش‌مایه‌های نمادین مربوط به کدام یک از ایزدان و ایزدبانوان باستانی‌اند، چه معنا و مفهومی را در بردارند و یا با کدام یک از باورهای دینی یا رویدادهای تاریخی، سیاسی و اجتماعی ارتباط دارند؟

روش تحقیق

مقاله حاضر به بررسی نقوش حیوانی و گیاهی که بر سکه‌های پادشاهان نخستین ساسانی به شیوه‌ای نمادین حک شده‌اند می‌پردازد. به منظور تحقق این هدف، پژوهش حاضر با بررسی‌های دوگانه مشاهده‌ای و کتابخانه‌ای به شیوه‌ای توصیفی-تحلیلی به انجام رسیده است. تحقیقات مشاهده‌ای این مقاله بر مبنای تحلیل، مستندنگاری و پژوهش بر شماری از سکه‌های گزینش شده از موزه‌های استان‌های کرمان، همدان، و مازندران و مقایسه آنها با یکدیگر ممکن شده است. نویسندگان در بخش بررسی‌های کتابخانه‌ای از منابع دست اول و تحلیل‌های نظری حاصل از پژوهش‌های سکه‌شناسان نامی بهره‌مند شده‌اند.

پیشینه تحقیق

در این پژوهش از مطالعات سکه‌شناسان نامی چون گوبل، آلام، شیندل و... بهره‌برداری شده‌است. گوبل در پایان کتاب *سکه‌شناسی ساسانی*، طراحی انواع تاج‌های پادشاهان ساسانی را به تفکیک آورده‌است (Göbl, 1971). وی همچنین در مقاله «سکه‌های ساسانی» به بررسی ویژگی‌های هنری سکه‌ها و تاج‌های پادشاهان ساسانی پرداخته‌است (گوبل، ۱۳۸۳: ۴۲۹-۴۴۷). کتاب ارزشمند لوکونین ۱۳۸۴ با عنوان *تمدن ایران ساسانی* در راستای مطالعه نقش‌مایه‌های نمادین موجود در سکه‌های ساسانی بسیار گره‌گشا بوده‌است، همچنین مجموعه *سکه‌های ساسانی* با علامت اختصاری SNS به قلم شیندل (۲۰۰۹) و آلام و گیزلن (۲۰۱۲) یکی از بهترین مطالعات در هنر سکه‌زنی ساسانی است. در این پژوهش همچنین از آثار آندرتا گاریبیدی ۱۳۹۵ و آثار تورج دریایی ۱۳۹۲، ۱۳۸۳ استفاده شده و در تحلیل‌های نظری نقش‌مایه‌های حیوانی از آثار اسطوره‌شناسان نامی چون جان‌هینلز ۱۳۸۱ و ابراهیم پورداود بهره‌برداری شده‌است. در اینجا باید یادآور شد که مطالعات نگارندگان بر روی نقوش گیاهی و جانوری تاج‌های شاهان نخستین ساسانی متمرکز شده‌است.

بدنه تحقیق

ویژگی‌های تصویری روی سکه و جایگاه تاج شاهی

با روی کار آمدن اردشیر اول ساسانی بنیانگذار ساسانیان بر روی سکه‌های آنان تصویر رسمی پادشاه رو به سمت راست نقش شد (تصویر ۱). در پشت سکه‌های ساسانی نیز، آتشگاهی با شعله‌های فروزان، جای کماندار پشت سکه‌های اشکانی را گرفت. با پیروزی اردشیر بر اردوان چهارم، وی تمام آتشگاه‌های دودمان‌های محلی را که در واقع آتش‌های ملوک‌الطوایفی اشکانیان بودند نابود کرد و تنها یک آتشگاه سلطنتی برای خود در معبد آناهیتا بنا نهاد که نقش‌مایه آن را در پشت سکه‌هایش به تصویر کشید و این کار وی بعدها در میان پادشاهان ساسانی جنبه عمومی پیدا کرد (بویس، ۱۳۸۱: ۱۳۵-۱۳۸). هر پادشاه تاج و زیورهای مخصوص به خود را همراه داشت (ویسهوفر، ۱۳۷۷: ۲۰۵؛ شیپمان، ۱۳۸۳: ۱۶۸). در این میان تاج شاهی بیش از هر عنصر و زیور دیگری نقشی مهم و نمادین داشت؛ چرا که در نظر آنان این باور وجود داشت که تجلی فرّه ایزدی در تاج شاهی نمود پیدا می‌کند (گاریبیدی، ۱۳۹۵: ۷-۸). تاج، سرپند یا کلاهی بود که معمولاً از طلا و فلزات ارزشمند با جواهرات گرانبها ساخته می‌شد و عموماً توسط پادشاهان یک کشور در آیین‌های رسمی مورد استفاده قرار می‌گرفت (دهخدا، ۱۳۷۳: ۵۳۴). در اینجا باید یادآور

شد که در مواردی ممکن بود یک پادشاه چندین نمونه تاج داشته باشد که این خود می‌تواند نشأت گرفته از وقوع یک رخداد مهم تاریخی-سیاسی چون شکست یا پیروزی بر دشمن در زمان حکومت آن پادشاه باشد (گوبل، ۱۳۸۳: ۴۳۱ - ۴۳۲؛ سرفراز و آورزمانی، ۱۳۷۹: ۸۷ - ۹۳). پس در واقع می‌توان گفت پادشاهان ساسانی هرگاه شکست سختی را متحمل می‌شدند و یا اورنگ شاهی آنان غصب می‌شد نشانه این اتفاقات، به صورت تغییراتی فاحش در ظاهر تاج آنان نمود پیدا می‌کرد و چنانچه این شکست جبران و اورنگ پس گرفته می‌شد تزئیناتی بر تاج شاهی افزوده می‌شد (Gnoli, 1991: 115-118; Gnoli, 1999: 315).

تصویر ۱: سکه اردشیر اول (شماره اموالی ۷۲۶۶، آرشیو عکس سکه‌های ساسانی موزه کرمان)

در مورد خوره یا فرّه و نقش آن بر تاج شاهی می‌توان گفت که پادشاهان ساسانی ادعایی مبنی بر انتساب خود به خدایان بزرگ باستانی نظیر اهورامزدا، مهر و آناهیتا داشتند و بنابراین، اغلب آنان، مظاهر این خدایان را بر تاج‌های شاهی خود نقش می‌زدند و این عمل را تنفیذ فرّه ایزدی می‌نامیدند (آموزگار، ۱۳۸۶: ۲۵۰). آنان اعتقاد داشتند که تا زمانی که پادشاهی این فرّه ایزدی را با خود همراه دارد، پادشاهی فرهمند و منتخب از سوی خدایان است؛ ولیکن به محض آن که این فرّه از وی جدا شود، پادشاهی را از کف می‌دهد (دریایی، ۱۳۸۳: ۳۵-۳۶)؛ در باورهای ایران باستان جمشید نخستین پادشاهی است که به سبب گناهکاری‌اش فرّه شاهی از وی جدا شد. در زامیاد یشت در بندهای ۳۴ تا ۳۸ ذکر شده است که چون جمشید دهان به سخن دروغ بیالود پس فرّه شاهی در سه نوبت به پیکر مرغ وارغن از او بگسست و بنابراین ضحاک توانست او را شکست داده و فرمانروایی را از او بگیرد (اوستا کهن‌ترین سرودهای ایرانیان، ۱۳۷۱: ۴۹۰-۴۹۱). این مرغ به اعتقاد غالب مفسران اوستا همان سیمرغ یا شاهین است (سلطانی‌گرد فرامرزی، ۱۳۷۲: ۱۰۱). با مطالعه سکه‌های ساسانی به این نتیجه می‌رسیم که تاج‌های ساسانی تنوع بیشتری از تاج‌های دوره‌های پیشین دارند و با مطالعه این تاج‌ها قادر به تشخیص پادشاهان صاحب تاج و تمیز آنها

بررسی نقش‌مایه‌های جانوری و گیاهی بر سکه‌های پادشاهان ۱۹۳

از یکدیگر هستیم (دادور و مکوندی، ۱۳۹۱: ۲۸). بر اساس تقسیم‌بندی گوبل تاج شاپور اول به چهارگونه فرعی تقسیم می‌شود (جدول ۱). در گونه چهارم شاه تاجی بر سر دارد که شبیه کلاهی است که در بالای آن سر عقابی نمایان است و مرواریدی در منقار دارد، پیدایش این نشانه بر تاج شاهی شاپور اول می‌تواند نشانه‌ای از ایزدبانو آناهیتا باشد؛ شاید شاپور هنگامی که در جایگاه مقام ارشد روحانی و سرپرست نیایشگاه آناهیتا ایفای نقش می‌کرد این تاج را بر سر می‌گذاشت (تصویر ۲) و این احتمالاً متقارن با اوایل سلطنت شاپور اول بوده است چرا که وی در نقش برجسته جنگی فیروزآباد (تصویر ۳) هم با همین تاج ظاهر شده و این نقش برجسته مربوط به اوایل حکومت شاپور است (آرام، ۱۳۹۲: ۲۷).

تصویر ۲: سکه شاپور اول با تاجی که نقش عقابی بر روی آن نمایان است.

(https://en.m.wikipedia.org/wiki/File:Coin_of_Shapur_I_with_eagle-headed_crown.jpg)

تصویر ۳: نقش برجسته جنگی فیروزآباد و تصویر شاپور اول نیزه به دست سمت چپ

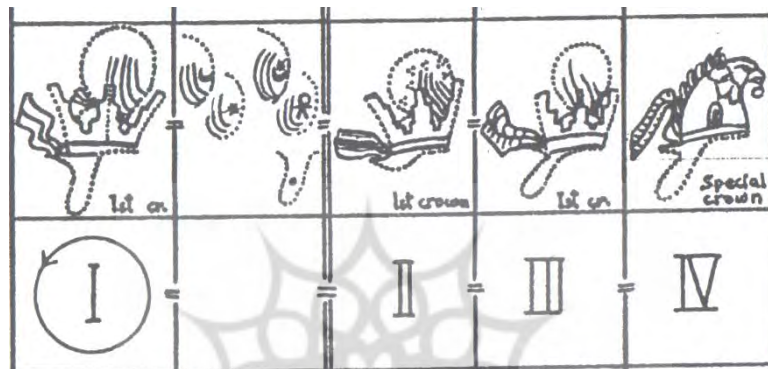
(<https://www.livius.org/articles/place/ardasir-khureh-firuzabad/firuzabad-relief->)

با بررسی تطبیقی بین تاج شاپور بر روی سکه‌ها و سنگ‌نگاره‌ها پی می‌بریم که در سنگ‌نگاره‌ها از تاج مدل زبانه گوش‌دار استفاده نشده است. گوبل بر این باور بود که ساسانیان رویدادهای

۱۹۴ پژوهش‌نامه فرهنگ و زبان‌های باستانی، سال سوم شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۴۰۱

سیاسی را در سکه‌های خود نشان نمی‌دادند (Göbl, 1971: 43) ولیکن با مطالعه سکه‌ها به این نتیجه می‌رسیم که این نظریه صحیح نیست و بعضی پادشاهان پیروزی یا شکست خود را با اضافه کردن یا کم کردن تزئیناتی بر تاج به نمایش می‌گذاشتند. مثلاً در زمان نرسه که ساسانیان از رومیان شکست خوردند واژه انیران از سکه‌های نرسه حذف شد و یا بعضی از تزئینات گیاهی تاج برداشته شد (آرام، ۱۳۹۲: ۳۶)؛ این موضوع خود نظریه گوبل را در این راستا رد می‌کند.

جدول ۱: گونه‌های تاج شاپور اول (Göbl, 1971: Table II)

تجسم ایزد بهرام با بال‌های عقاب

بهرام دوم سکه‌های متنوعی با طرح‌های گوناگون دارد. در اغلب این سکه‌ها بهرام با تاجی که بر روی آن بال‌های عقابی نمایان است ظاهر می‌شود (لوکونین، ۱۳۸۴: ۱۷۳-۱۷۴). تاج بالدار بهرام دوم در واقع نشانه‌ای از ایزد بهرام است؛ شاید بهرام دوم با آوردن این نشانه بر تاج خویش مدعی بوده که ایزد بهرام شهریار را به وی بخشیده و حافظ پادشاهی اوست (تصویر ۴).

تصویر ۴: سکه بهرام دوم (Rezakhani, 2011: 347)

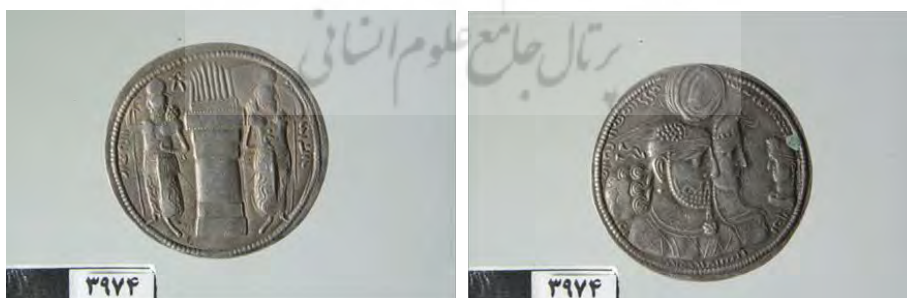
بررسی نقش‌مایه‌های جانوری و گیاهی بر سکه‌های پادشاهان ۱۹۵

در اساطیر ایران باستان ایزد بهرام توانایی آن را دارد که به ده تجسم گوناگون درآید؛ هفتمین تجسم از تجسم‌های این ایزد، پرنده‌ای است که اسطوره‌شناسان آن را عقاب یا شاهین می‌دانند (گاریب‌لدی، ۱۳۹۵: ۱۲-۱۳). در اینجا باید یادآوری کرد که در فرهنگ ایران باستان پرنده‌گان منادیان نیک‌اقبالی و بخت بلند بوده‌اند و در *اوستا* فره ایزدی بارها به پیکر مرغ وارغن در می‌آید (*اوستا کهن‌ترین سرودهای ایرانیان*، ۱۳۷۱: ۴۹۰-۴۹۱).

تصویر ۵: سکه خانوادگی بهرام دوم (موزه همدان، آرشیو سکه‌های ساسانی، شماره اموالی ۳۹۷۵)

بهرام دوم نخستین پادشاه ساسانی است که تصویر ملکه‌اش را در کنار خود روی سکه‌هایش ضرب کرد (امینی، ۱۳۸۹: ۱۲۳). در سکه‌های خانوادگی و گروهی بهرام دوم، تصویر همسر وی شاپوردختک گاه با تاجی به شکل اسب، سگ و قوچ دشتی و گاه به شکل پرنده‌ای که بی شباهت به عقاب نیست دیده می‌شود و روبروی آنها، در سمت راست تصویر، نیم‌تنه‌ای دیده می‌شود که در تعدادی از سکه‌ها، این نیم‌تنه تاج عقاب مانندی چون تاج ملکه بر سر و حلقه‌ای در دست دارد (تصویر ۵) و در تعدادی دیگر از سکه‌ها این نیم‌تنه بدون تاج است و حلقه‌ای در دست ندارد (تصویر ۶) و به جای تاج، کلاهی مادی بر سر دارد (گاریب‌لدی، ۱۳۹۵: ۱۳-۱۴).

تصویر ۶: سکه خانوادگی بهرام دوم (موزه همدان، آرشیو سکه‌های ساسانی، شماره اموالی ۳۹۷۴)

در تفسیر شمایل‌نگارانه این نیم‌تنه میان سکه‌شناسان بحث و گفتگوی فراوان است؛ در واقع روشن نیست که این تصویر از آن آنهیتاست یا بهرام سوم که جانشین بهرام دوم بود! گوبل تصویر این نیم‌تنه را مربوط به شاهزاده بهرام سوم می‌داند و آوردن این نیم‌تنه بر سکه‌های بهرام دوم را نشانه تبلیغ ایده جانشینی وی برای سلطنت به حساب می‌آورد (Göbl, 1971: 43-45). ولیکن جی کی چوکسی و گاریبلی اعتقاد دارند که نیم‌تنه‌ای که حلقه را در دست و تاجی به شکل عقاب بر سر دارد در واقع تجسمی از ایزدبانو آنهیتاست چرا که در پشت برخی از این سکه‌ها تصویر شاه یا بهرام دوم دیده می‌شود که با بلندکردن دستش و خم کردن چهار انگشت خویش به سوی آنهیتا، که همان تاج عقابی شکل را بر سر دارد، ادای احترام می‌کند و حال آن که ادای احترام این چینی از سوی شاه به شاهزاده معمول نبوده‌است. آنهیتا گاه حلقه بدون روبان را که در واقع نماد پیروزی است و گاهی هم حلقه روبان‌دار را که نماد سلطنت است به بهرام دوم اعطا می‌کند. به احتمال قریب به یقین تصویری که تاجی عقاب مانند بر سر دارد نمادی از ایزدبانو آنهیتاست (تصویر شماره ۴ و ۵) و تصویری که کلاهی مادی بر سر دارد و در دست او هیچ حلقه‌ای دیده نمی‌شود (تصویر شماره ۶) تصویر شاهزاده بهرام سوم و جانشین شاه است (گاریبلی، ۱۳۹۵: ۱۴-۱۵؛ به نقل از لوکونین، ۱۳۸۴: ۱۸۰).

بهرام دوم در دوران پادشاهی خود به سرکوب شورش ایالات شرقی، یعنی کوشانیان و سکاها، که به وسیله برادرش هرمز رهبری می‌شد پرداخت (فرای، ۱۳۸۳: ۲۲۹؛ کریستن‌سن، ۱۳۸۸: ۱۶۷-۱۶۸). این احتمال وجود دارد که بهرام دوم برای گرامی‌داشت این پیروزی سکه‌هایی را که در آن‌ها ایزدبانو آنهیتا حلقه پیروزی بدون روبان را به وی هدیه می‌دهد ضرب کرده باشد. چنان که گفتیم در سکه‌های گروهی بهرام دوم همسرش شاپوردختک با تاجی نمایان است که بر آن نقش مایه‌های متفاوت قوچ، اسب، گراز و شاهین نصب شده‌است.

تجسم ایزدبانو آنهیتا با تاجی به شکل عقاب که مرواریدی به منقار دارد بر تاج هرمز دوم

هرمز دوم پسر نرسه پس از مرگ پدر بر تخت نشست. تاج هرمز دوم، پرنده‌ای را نشان می‌دهد که به شکل عقاب است و مرواریدی درشت به منقار دارد (تصویر شماره ۷). گوبل عقابی که مرواریدی به منقار دارد را نماد ایزدبانو آنهیتا می‌داند (Göbl, 1971: 7). چنان که می‌دانیم در باورهای ایران باستان اردوی‌سور آنهیتا دختر اهورامزدا، بسیار نیرومند بوده و خیرخواه همه نژادهای بشر است. یکی از مهمترین صفات آنهیتا که همیشه جزئی از نام او بوده، «سورا» به

بررسی نقش‌مایه‌های جانوری و گیاهی بر سکه‌های پادشاهان ... ۱۹۷

معنی نیرومند است. شاید شاهان ساسانی به دلیل همین صفت اهورایی‌اش بوده که پیوسته به این ایزدبانو توسل می‌کردند و از او یاری می‌خواستند و مراسم تاج‌گذاری خود را در معابد این ایزدبانو اجرا می‌کردند (هینلز، ۱۳۹۱: ۳۸-۴۱). در تفسیر ظهور عقاب بر تاج شاهی هرمز دوم می‌توان گفت که هرمز دوم سعی داشته انتخاب خود به عنوان پادشاه و فرمانروا را به ایزدبانو آناهیتا نسبت دهد و از این طریق نشان دهد که تحت حمایت این ایزدبانو بوده‌است و چونان پدرش نرسی نشان دهد که سرپرستی و تولیت معبد آناهیتا از آن اوست. در ادبیات فارسی هما یا شاهین به عنوان مظهر سعادت‌بخشی و فره حضور دارد. اگر هما را همان مرغ وارغن بدانیم، باید پیشینه هما را در اوستا و در مرغ وارغن جستجو کنیم. در *اوستا* ذکر شده که پر مرغ وارغن به دارنده آن بزرگی و فره می‌بخشد. قدا معتقد بوده‌اند که همای هرگاه بر سر کسی نشیند او را به پادشاهی و سعادت می‌رساند یا برای رسیدن به پادشاهی کافی بود که سایه همای بر سر کسی بیفتد.

تصویر ۷: سکه هرمز دوم (موزه کرمان، آرشیو مجموعه سکه‌های ساسانی، شماره اموالی ۳۱۹۱)

قوچ دشتی، اسب، گراز و ...

قوچ دشتی نشانه‌ای برای تجسم فره ایزدی است و بزرگی کسی که این نقش‌مایه را بر تاج خود دارد نشان می‌دهد؛ همچنین ممکن است نمادی برای نشان دادن پیروزی شاه یا دارنده این نشان، بر دشمن شکست خورده باشد (دادور و منصور، ۱۳۸۵: ۹۴). در متن پهلوی کارنامه اردشیر بابکان زمانی که اردشیر همراه با کنیزکی، از دربار اردوان می‌گریزد، اردوان در پی او عازم می‌شود و از کاروانیان می‌شنود که قوچی در پی اردشیر دوان بوده و به او رسیده و بر اسب وی سوار شده‌است؛ در این داستان طالع‌بینان و اخترشماران پیشگویی می‌کنند که به زودی فرمانروایی نو پیدا خواهد شد؛ آنان سوار شدن قوچ بر اسب اردشیر را نمادی از رسیدن فره ایزدی به اردشیر

می‌دانند (ویدن گرن، ۱۳۷۷: ۴۲۸؛ آموزگار، ۱۳۸۶: ۳۵۶؛ کارنامه اردشیر بابکان، ۱۳۸۲: ۳۹). برونر ارتباط قوچ با نمادهای سلطنتی و همچنین اهمیت اقتصادی این حیوان را از دلایل ظهور این نقش‌مایه در هنر ساسانی می‌داند (Brunner, 1978:91). باید یادآور شد که قوچ یکی از اشکال تجسم یافته ایزد بهرام است که در اکثر ظروف نقره ساسانی ارتباطی لاینفک با صحنه‌های شکار پادشاهی دارد (92: id؛ ده‌پهلوان، ۱۳۹۵: ۶۲). در بهرام یشت (اوستا کهن‌ترین سرودهای ایرانیان، ۱۳۷۱: ۴۳۴-۴۳۷) ذکر شده که هر یک از تجسم‌های ایزد بهرام به نوعی بیان‌کننده نیروی پویای این ایزد است. در اینجا باید یادآوری کرد که سومین تجسم از ایزد بهرام اسب سفید است و پنجمین تجسم گراز تیز دندانی است که هم خشمگین است و هم زورمند. اهمیت این حیوان در باورهای ایران باستان مربوط به جنگ‌هاست. بر روی سنگ نگاره‌ها، مهرها و گچ‌بری‌ها نقش این حیوان را بیشتر به صورت نیم‌تنه یا به صورت کامل در حال جنگ می‌بینیم. این جانور دارای نیرویی فوق‌طبیعی است و سر این حیوان تجسمی از ورثه، ایزد بزرگ جنگ و پیروزی است. ایزد بهرام و تجسم‌های آن می‌تواند نمادی از نیروی پیشتاز مقاومت ناپذیر پیروزی باشند و آمدن این نقش‌مایه‌ها بر تاج شاه یا ملکه ساسانی دلالت بر پیروزی بر دشمن شکست خورده و همچنین حمایت از سوی ایزد بهرام، ایزد پیروزی باشد (هینلز، ۱۳۹۱: ۴۱-۴۳؛ پرادا، ۱۳۵۷: ۳۰۹). در باب اسب این اعتقاد وجود داشت که:

«اسب یک مرکب محبوب اقوام آریایی است که بعد از گاو، مفیدترین جانور به شمار می‌آمد؛ از جمله اسبی که در سرزمین ماد تربیت می‌شد و در عصر قدیم شهرت جهانی داشت. اسب به عنوان مرکب جنگجویان و قهرمانان نماد شجاعت، قدرت و سرعت بود و اسب سفید به‌ویژه ارزش فراوان داشت» (هال، ۱۳۸۳: ۲۵).

اسب تعبیری از مفاهیم آزادی، پیروزی، تحمل و سرعت با خود دارد. در باورهای قومی و اساطیری یکی از نشانه‌های نجابت خانوادگی و آمادگی برای هرگونه خدمت در زمان صلح یا جنگ است. ایزد بهرام یا پیروزی در سومین تجلی خود به صورت اسبی سفید و زیبا ظاهر می‌شود (دادور و منصور، ۱۳۸۵: ۶۸-۶۹).

استفاده از نقش‌مایه‌های حیوانی نظیر اسب، شاهین، گراز و ... که مظاهری از ایزدان زردشتی بودند، بر تاج شاهان ساسانی بیشتر از دوران فعالیت‌های اصلاح‌طلبانه کرتیر مرسوم شد. تا زمان کرتیر و سلطنت بهرام دوم آثار هنری رسمی ساسانی کمتر دارای نقش‌مایه‌های حیوانی بودند و در پشت سکه‌های پادشاهان ساسانی، تنها تصویرپردازی‌های انسان‌نگارانه ایزدان زردشتی قابل

بررسی نقش‌مایه‌های جانوری و گیاهی بر سکه‌های پادشاهان ۱۹۹

رؤیت بودند؛ مظاهر این ایزدان بر تاج‌های نخستین شاهان ساسانی، تا زمان بهرام دوم نمایان‌اند. از زمان بهرام دوم به بعد نقش‌مایه‌های حیوانی که مظاهر ایزدان گوناگون زردشتی‌اند به یکی از خطوط اصلی هنر ایران ساسانی تبدیل می‌شوند. در اینجا باید یادآور شد که هنر ایران در عهد کرتیر و بهرام دوم به کلی فاقد مظاهر ایزدبانو آناهیتاست. این مظاهر شامل گل و گیاه‌های گوناگون، کبوتر، انار و غیره است (لوکونین، ۱۳۸۴: ۱۵۵-۱۵۷).

نقش‌مایه‌های گیاهی (شاخه‌های نخل)

در اینجا باید به یقین اذعان داشت که در دوران کرتیر شاهان ساسانی به میزان زیادی قدرت خود را در جایگاه تولیت و نگهداری معبد آناهیتای استخر به نفع کرتیر از دست دادند و این اوضاع تا زمان نرسی ادامه داشت و این نرسی بود که دوباره این جایگاه را به شاه ساسانی بازگرداند. بی‌شک کرتیر با حمایت از بهرام اول و بهرام دوم در مقام ولایتعهدی و جانشینی پادشاه در به سلطنت رسیدن آنان نقش داشت و در قبال آن به مقام نگهداری از معبد آناهیتای استخر دست یافت. با به سلطنت رسیدن نرسی و کنار گذاشتن کرتیر از سوی او تغییرات عمده‌ای در شاهنشاهی ساسانی پیش آمد که بازتاب و نمود این تغییرات در تزئینات تاج شاهی و به تبع آن بر رو و پشت سکه‌هایی که از سوی نرسی ضرب شدند نمایان شد؛ از آن جمله در پشت برخی از

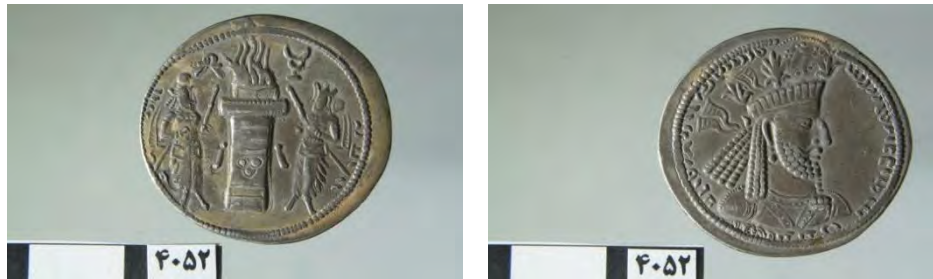
تصویر ۸: سکه نرسی با تاجی کنگره‌دار (موزه همدان، آرشیو سکه‌های ساسانی، سکه شماره ۴۰۳۶)

سکه‌های نرسی، صحنه اعطای حلقه پادشاهی از سوی آناهیتا به نرسی نشان داده شده‌است و همچنین در روی برخی از سکه‌ها، بر تاج نرسی شاخه‌های نخل که نماد ایزدبانو آناهیتاست نمایان می‌شوند (دریایی، ۱۳۹۲: ۵۰-۵۱ و ۵۵).

نرسی در سکه‌هایش با دو نوع تاج ظاهر می‌شود؛ نخست تاجی که از تعدادی کنگره درست شده که به صورت موازی کنار یکدیگر قرار گرفته‌اند (تصویر شماره ۸) و دومین تاج نرسی شبیه به

تاجی است که نرسی در نقش برجسته نقش رستم بر سر دارد و تعدادی شاخه نخل بر آن اضافه شده است (تصویر شماره ۹)؛ در اینجا باید یادآور شد که هم کنگره و هم شاخه‌های نخل تجسمی از ایزدبانو آناهیتا هستند و این هر دو می‌توانند نشانه‌ای از اعطای مقام پادشاهی از سوی آناهیتا به نرسی باشند (Göbl, 1971: 7) گوبل افزودن نشان‌های تزئینی تاج یعنی سه یا چهار شاخه نخل بر تاج اول را با رویداد سرکوب شدن شورش بهرام سوم از سوی نرسی مرتبط می‌داند. چنان که گفتیم شاخه‌های نخل نماد ایزدبانو آناهیتا به شمار می‌روند؛ چرا که این ایزدبانو با گیاهان و رویدن آنان مرتبط است (سرخوش و استوارت، ۱۳۹۲: ۳۴-۳۷؛ Göbl, 1971: 45 and Lable V; Göbl, 1959: 5-13). آرام و گیزلن در مورد توالی زمانی سکه‌های نرسی و تیپ‌شناسی آن‌ها، برعکس گوبل معتقدند که به لحاظ زمانی سکه‌هایی که نرسی در آنها با تاجی ظاهر می‌شود که هم دارای کنگره و هم دارای سه یا چهار شاخه خرماست (تصویر شماره ۹) مربوط به اوایل سلطنت نرسی بوده و این سکه‌ها را سکه‌های تیپ ۱ (I) می‌دانند و سکه‌هایی را که نرسی با تاجی فقط کنگره‌دار ظاهر می‌شود (تصویر شماره ۸) سکه‌های مربوط به اواخر سلطنت نرسی یا سکه‌های تیپ ۲ (II) می‌نامند (Alram, M and R. Gyselen, 2012: 298-303) و احتمالاً حذف شاخه‌های نخل را مربوط به زمانی پس از شکست سپاه نرسی از سپاه روم و صلح نصیبین می‌دانند که ایران بسیاری از اراضی خود را با این صلح از دست داد و به نشان این شکست شاخه‌های خرما از تاج پادشاه ایران حذف شد (نصرالله‌زاده، ۱۳۸۴: ۱۹۹).

نرسی در حوزه هنری با استفاده از نقش‌زدن مظاهر ایزدبانو آناهیتا بر سکه‌ها و همچنین بر نقش برجسته مربوط به تاج گذاری‌اش در نقش رستم، با دریافت نشان سلطنت از آناهیتا، دل‌بستگی خود به پرستش این ایزدبانو را نشان می‌دهد. در حوزه سیاسی نیز نرسی با گسستن از نگرش بهرام دوم و بازگشت به سنت پدر و پدربزرگ خویش (شاهان نخستین ساسانی) با آوردن تصویر آناهیتا و نمادهای مربوط به این ایزدبانو بر تاج شاهی خود در سکه‌ها و نقش برجسته‌هایش، بازپس‌گیری سرپرستی معبد آناهیتای استخر را که سلف و دشمن وی به کترتیر تسلیم کرده بود به نمایش می‌گذارد (دوشن‌گیمن، ۱۳۸۱: ۳۱۳؛ کریستن‌سن، ۱۳۸۸: ۱۷۰-۱۷۱؛ لوکونین، ۱۳۸۴: ۶۸ و ۷۲-۷۴ و ۱۹۴-۱۹۵؛ دریایی، ۱۳۹۲: ۵۴-۵۵).

تصویر ۹: نرسی با تاجی که چند شاخه نخل بر آن نصب شده‌است (موزه همدان، آرشیو سکه‌های ساسانی، سکه شماره ۴۰۵۲)

نتیجه‌گیری

در سکه‌های شاهان نخستین ساسانی تصویرپردازی‌های انسان‌نگارانه را از ایزدانی که در امر تاج‌بخشی به این شاهان نقش داشته‌اند، مشاهده می‌کنیم. در این تصاویر ایزدانی چون اهورامزدا، مهر و آناهیتا همراه با پادشاهی که سکه را ضرب نموده، در دو طرف آتشدان، در نقش نگهبانان آتش ایفای نقش می‌کنند یا در حال اعطای حلقه شہریاری به پادشاه دیده می‌شوند. اعطای این حلقه به پادشاه ساسانی از سوی یکی از ایزدان باستانی در واقع به نوعی حقانیت و مشروعیت بخشیدن به حکومت آنان به حساب می‌آید. از زمان بهرام دوم به بعد تصویرپردازی‌های حیوانی که در واقع مظاهری از ایزدان زردشتی چون ورثرغنه، آناهیتا و ... بودند، بر تاج‌های شاهان ساسانی نمایان و به یکی از خط‌مشی‌های اصلی هنر ساسانی تبدیل شدند. تا آن زمان آثار هنر رسمی ساسانی فاقد نقش‌مایه‌های حیوانی بودند. در اینجا لازم به یادآوری است که سکه‌ها و سایر آثار هنری ساسانی در عهد کرتیر و بهرام دوم به کلی فاقد مظاهر ایزدبانو آناهیتا هستند. مظاهر آناهیتا شامل گل و گیاهان گوناگون، کبوتر، انار و غیره‌اند و این امر تا حدود زیادی به از دست دادن قدرت شاهان ساسانی در جایگاه تولیت و نگهبانی معبد آناهیتای استخر و سپردن آن به کرتیر مربوط می‌شود. با به سلطنت رسیدن نرسی این ویژگی و قدرت بار دیگر به شاه ساسانی برگردانده می‌شود و بازتاب این تحولات سیاسی-اجتماعی بر رو و پشت سکه‌هایی که از آن پس ضرب شده‌اند به شیوه‌ای نمادین قابل مشاهده است.

کتابنامه

- آلرام، م. (۱۳۹۲). نخستین سکه‌های ساسانی. *ساسانیان*. ویراستاران و. سرخوش کرتیس و س. استوارت، ترجمه ک. فیروزمند، تهران: مرکز. صص ۲۱-۳۹.
- آموزگار، ژ. (۱۳۸۶). *زبان و فرهنگ و اسطوره*. تهران: معین.
- امینی، ا. (۱۳۸۹). *سکه‌های ساسانی*. تهران: پازینه.

۲۰۲ پژوهش‌نامه فرهنگ و زبان‌های باستانی، سال سوم شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۴۰۱

- اوستا کهن‌ترین سرودهای ایرانیان (۱۳۷۱). ج. دوستخواه، تهران: مروارید.
- بویس، م. (۱۳۸۱). زردشتیان-باورها و آداب دینی آن‌ها. ترجمه ع. بهرامی، تهران: ققنوس.
- پرادا، ا. (۱۳۵۷). هنر ایران باستان (تمدن‌های پیش از اسلام). ترجمه م. یوسف‌زاده، تهران: دانشگاه تهران.
- دادور، ا. و مکوندی، ل. (۱۳۹۱). بررسی طرح تاج شاهان در سکه‌های ایران از دوره هخامنشی تا ساسانی. نشریه هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، ۱۷(۵۰)، ۲۳-۳۲.
- دادور، ا. و منصوری، ا. (۱۳۸۵). درآمدی بر اسطوره‌ها و نمادهای ایران و هند در عهد باستان. تهران: دانشگاه الزهراء؛ کلهر.
- دریایی، ت. (۱۳۸۳). شاهنشاهی ساسانی. ترجمه م. ثاقب‌فر، تهران: ققنوس.
- دریایی، ت. (۱۳۹۲). ساسانیان. ترجمه ش. اعتمادی، تهران: توس.
- دوشن‌گیمن، ژ. (۱۳۸۱). دین زردشتی-دین و سیاست در روزگار ساسانیان. تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان (جلد سوم-قسمت دوم). گردآورنده ا. یارشاطر، ترجمه ح. انوشه، تهران: امیرکبیر. صص ۲۹۱-۳۳۸.
- ده‌پهلوان، م. و قنواتی هندیجانی. م. (۱۳۹۵). تأملی در برخی نقش‌مایه‌های نمادین حیوانی بر مهرها و گل‌مهرهای ساسانی (نمونه‌های مورد پژوهش: مهرها و گل‌مهرهای ساسانی موزه مقدم). مجله مطالعات باستان‌شناسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، ۷(۲)، ۴۷-۶۸.
- دهخدا، ع. ا. (۱۳۷۳). لغت‌نامه دهخدا، تهران: دانشگاه تهران.
- سرخوش و استوارت ← آرام، م. (۱۳۹۲).
- سرفراز، ع. ا. و آورزمانی، ف. (۱۳۷۹). سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه. تهران: سمت.
- سلطانی‌گرد فرامرزی، ع. (۱۳۷۲). سیمرغ در قلمرو فرهنگ ایران. تهران: نشر مبتکران.
- شیپمان، ک. (۱۳۸۳). تاریخ شاهنشاهی ساسانی. ترجمه ف. نجد سمیعی، تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی.
- فرای، ر. (۱۳۸۳). تاریخ ایران در دوره ساسانیان. تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان (جلد سوم-قسمت اول). گردآورنده اح. یارشاطر، ترجمه ح. انوشه، تهران: امیرکبیر. صص ۲۱۷-۲۷۶.
- کارنامه اردشیر بابکان. (۱۳۸۲). ترجمه ب. فره‌وشی، تهران: دانشگاه تهران.
- کریستن سن، آ. (۱۳۸۸). ایران در زمان ساسانیان. ترجمه ر. یاسمی، تهران: صدای معاصر.
- گاریب‌لدی، آ. (۱۳۹۵). تاریخ و سکه‌های ساسانی. ترجمه ش. آریامنش، تهران: آریارمنا.
- گوبل، ر. (۱۳۸۳). سکه‌های ساسانی. تاریخ ایران کمبریج از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان (جلد سوم-قسمت اول). گردآورنده ا. یارشاطر، ترجمه ح. انوشه، تهران: امیرکبیر. صص ۴۲۹-۴۴۷.
- لوکونین، و. گ. (۱۳۸۴). تمدن ایران ساسانی. ترجمه ع. رضا، تهران: علمی و فرهنگی.
- نصرالله‌زاده، س. (۱۳۸۴). نام‌تبارشناسی ساسانیان از آغاز تا هرمز دوم. تهران: میراث فرهنگی.

بررسی نقش مایه‌های جانوری و گیاهی بر سکه‌های پادشاهان ۲۰۳

ویسهوفر، ی. (۱۳۷۷). *ایران باستان از ۵۵۰ ق.م تا ۶۵۰ پس از میلاد*. ترجمه م. ثاقب فر، تهران: ققنوس.
ویدن گرن، گ. (۱۳۷۷). *دین‌های ایران*. ترجمه م. فرهنگ، تهران: آگاهان ایده.
هال، ج. (۱۳۸۳). *فرهنگ نگاره‌ای نمادها در هنر شرق و غرب*، ترجمه ر. بهزادی، تهران: کتابخانه ملی ایران.
هینلز، ج. (۱۳۹۱). *شناخت اساطیر ایران*. ترجمه ژ. آموزگار و ا. تفضلی، تهران: چشمه.

Brunner. CH. J. (1978) *Sasanian stamp seals in the Metropolitan Museum of Art*. New York: The Metropolitan Museum of Art.

Gnoli, T. (1991). *K'uomo indoeuropeo e il Sacro diretto da julien Ries: Vol. 2 L'Iran antico e Lo Zoroastrismo*. Milano: Editoriale Jaca Book spa.

Gnoli, T. (1999). Farrah. *Encyclopedia Iranica* (Vol 9, pp. 312-319). Costa Mesa: GA.

Göbl, R. (1959). Narse und nicht Bahram III. *Numismatische Zeitschrift* (Vol 78, pp. 5-13). Viena: Osterreichischen Numismatischen Gesellschaft.

Göbl, R. (1971). *Sasanian Numismatics*. (P. Severin, trans.). Braunschweig: Klinkhardt und Biermann.

Alram, M & Gyselen, R. (2012). *Sylloge Nummorum Sasanidarum (SNS II): Vol. 2 Ohrmazd I – Ohrmazd II*. Wien: Verlag der Osterreichischen Akademie der Wissenschaften.

Rezakhani, Kh. (2011). *Sasanian Empire. Numismatic Art of Persia, the Sunrise Collection*. London: Classical Numismatic Group.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

Investigating the Animal and Plant Motifs on the Coins of the first Sassanid kings (from Ardashir I to Hormozd II)

Azadeh Heidarpour*

Katayoun Fekripour**

Abstract

The motifs carved on Sasanian coins contain themes that express the culture, art and beliefs common in that period. These figures are sometimes symbols of the ancient Iranian gods, sometimes also embodiments of the mythological religious and artistic beliefs of the period, which have appeared on the crowns of Sasanian Kings in a purely symbolic way following a political event. The aim of this study is to examine the animal and plant motifs on the coins of the first Sasanian Kings and to study and interpret these motifs symbolically. Some of the questions related to this study are as follows: what place did the mythological plant and animal depictions in the coins of the first Sasanian Kings have in the religious beliefs of this period, and what was the symbolic connection of these motifs with the ancient gods? By examining these motifs, it can be concluded that the developments in the depiction of Sasanian coins are due to the political-historical events of that period. Animal imagery, which is actually a demonstration of the Zoroastrian gods like Verthraqueh, Anahita and... From the time of Bahram II onwards, they were shown on the crowns of Sasanian Kings and became one of the main policies of Sasanian art. The study was conducted in a descriptive-analytical manner based on library and observational studies.

Keywords: motif, animals, plants, coins, Sasanians.

* Assistant Professor, Research Institute of cultural heritage and tourism, Tehran, Iran. (corresponding author) a.heidarpour@richt.ir

** Associate Professor, Research Institute of cultural heritage and tourism, Tehran, Iran. k.fekripour@richt.ir